

Ірина Чміль

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ

The scientific article is devoted to analysis of the different views concerning the necessity of the theory of social movements' researching. The author focused on the investigation of the basic concepts of social movements. In article were defined the preconditions of their creation. Disclosed the reasons of people's participation in the activities of social movements. The role and functions of social movements in different political regimes were investigated; the basic classifications and the main stages of social movements were analyzed; the main differences between social movements and political parties were investigated.

Політична система становить собою складну сукупність різноманітних елементів, серед яких важливе місце посідають суспільні рухи. Вони як неінституційні форми протесту мають значні важелі впливу на владу, що сприяє їх результативності, а тому корисності та необхідності для будь-якого суспільства. Актуальність дослідження суспільних рухів зумовлена тим, що їхня роль та функції завжди є важливими незалежно від того, за якого політичного режиму вони виникли. Тому теоретико-методологічний аналіз суспільних рухів дасть можливість детально розглянути і проаналізувати особливості утворення та діяльності суспільних рухів, що буде корисно для організації та проведення різних видів суспільних протестів, а також може посприяти подальшому науковому дослідженню цієї проблематики.

Дослідженням феномена суспільних рухів, а також розробкою їхніх основних теорій та концепцій займалося багато науковців. Серед них: американські вчені: Г. Блумер, У. Корнхаузер¹, Д. Макадам, С. Терроу, Ч. Тіллі²; французький дослідник А. Турен³; американський соціолог Н. Смелзер; польські науковці П. Штомпка⁴ та Є. Вятр⁵; англійський соціолог Е. Гідденс; російські вчені: О. Здра-

¹ Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mas Society*. New York: Free Press.

² Камінська, Л.Ф. (2010). Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія, 1*, 91-93.

³ Touraine, A. (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Штомпка, П. (1997). *Социология социальных изменений*. Москва.

⁵ Вятр, Е. (1979). *Социология политических отношений*. Москва: Прогресс.

вомислова¹, О. Яницький, О. Ротмістров², Є. Хаванов; українські дослідники: Л. Камінська, О. Кудіна³, А. Матвійчик⁴ та ін.

Метою статті є аналіз основних теорій суспільних рухів; визначення передумов їх утворення, причин участі населення в їхній діяльності; дослідження ролі та функцій суспільних рухів за різних політичних режимів, розгляд їх основних класифікацій та етапів розвитку, а також виокремлення низки відмінностей між суспільними рухами та політичними партіями.

Суспільні рухи у своєму розвитку пройшли довгий еволюційний шлях, що свідчить про те, що вони є не новим явищем у політичній науці. Революції, бунти, страйки, заколоти тощо – все це передбачало наявність незадоволених груп людей, які організовувалися в різні за функціями та значенням форми протесту. Так, німецький соціолог, філософ та економіст К. Маркс був у першу чергу зацікавлений у аналізі причин та динаміки розвитку революційних рухів, спрямованих на демонтаж капіталістичної системи. Він стверджував, що рухи виростають з основних соціально-економічних відносин, які становлять основу влади в суспільстві. Таким чином, він акцентував увагу на тому, що капіталізм породжує необхідні умови для революційної перебудови суспільств. Необхідно відзначити, що у своїй теорії К. Маркс звертає увагу на низку чинників, які часто опускають інші концепції суспільних рухів. Зокрема, він пов'язує нерівність та інші властивості суспільства з виникненням революційних рухів. Центральне місце належить інтересам, особливо класовим. Тобто К. Маркс стверджував, що участь у рухах є раціональною, цілеспрямованою діяльністю. Також відзначав необхідність внутрішньої організації рухів та налагодження контактів. Суспільні рухи є продуктом суспільств, у яких вони виникають. Однак через класову належність теорія Маркса була обмеженою щодо пояснення причин утворення соціальних рухів, де інші фактори відіграють помітну роль.

¹ Здравомыслова, Е.А. (1992). Парадигмы и модели социологии общественных движений. *Социология общественных движений: концептуальные модели исследования*. Москва, 28-42.

² Ротмистров, А.Н. (2010). Общественные движения: опыт классификации социологических концепций. *Социс*, 8, 46-53.

³ Кудіна, О. (2009). Зростання впливу громадсько-політичних об'єднань на політичні процеси: витоки феномену. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 11, 111-115.

⁴ Матвійчик, А.В. (2010). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Гілея*, 36, 104-112.

Німецький соціолог М. Вебер на основі досліджень харизматичної влади розробив власну концепцію харизматичних суспільних рухів. Останні він визначав як силу соціальних змін, стверджуючи, що «у сфері своїх вимог харизматична влада відкидає минуле і в цьому сенсі є специфічною революційною силою». Для М. Вебера боротьба за владу та зміни було основним завданням харизматичних рухів¹.

Отже, у ХІХ столітті до головних цілей суспільних рухів зараховували здобуття влади, а вже століттям пізніше була сформульована інша мета – вплив на владу. Відбулося певне переосмислення суті руху.

Переорієнтація дослідників у інше русло трактування поняття руху дала поштовх до появи різних поглядів щодо необхідності формування теорії суспільних рухів. Деякі активісти стверджують, що такі теорії є нічим іншим як простим академічним паразитизмом. Вчені-теоретики, навпаки, схиляються до того, що теорія є корисною та необхідною. Науковці стверджують, що знання є передумовою ефективних дій задля досягнення бажаних результатів. Таким чином, теорія в цілому була виправданням формальної політичної організації.

Рухи, в основі яких покладено теоретичні напрацювання, неминуче розшаровуються між високоосвіченою меншістю та мало- чи неосвіченою більшістю. Якщо теорія, на якій ґрунтується діяльність руху, є детально розробленою та комплексною, його структура буде формальною, ієрархічною та бюрократичною. Проте чи може така формальна організація руху сприяти інтересам його активістів? Деякі недавні дослідження суспільних рухів у США показують, що це не так. Справді, це означало, що люди, які прагнуть змін і відчувають потребу в політичних діях, щоб полегшити свої умови, також перешкоджають формально організованим суспільним рухам. Так, американські дослідники Ф. Півен і Р. Кловард (1979) на основі аналізу рухів бідних у США дійшли висновку, що для найбідніших прошарків населення витрати на формальну організацію є дуже високими. Там, де рухи бідних були офіційно організованими, всі наявні ресурси та енергія витрачалися на підтримку цієї організації, а не на реалізацію поставленої мети.

Ф. Півен і Р. Кловард у своїх дослідженнях доходять висновку, що бідні верстви населення будуть уникати організації (інтелектуалів

¹ Morris, A., Herring, C. (1987). Theory and research in social movements: a critical review. *Annual Review of Political Science*, 2, 137-198.

та теоретиків, які часто сприяють збільшенню активістів руху) й покладатися на власні сили спонтанного протесту. Таким чином, вони будуть позбавлені необхідності формування організаційної структури¹. Вчені наголошували на тому, що бюрократизація має здатність перешкоджати суспільному руху, оскільки лідери настільки захоплюються організаційним оформленням власної діяльності, що забувають про основну мету – необхідність змін. У таких випадках радикальні настрої серед населення зникають².

На нашу думку, висновки американських учених щодо особливостей руху бідних у США можна пояснити особливостями політичної культури цієї країни. Децентралізована політична система США надає більше можливостей для політичного доступу, але накладає серйозні інституційні обмеження на ефективне здійснення політики. У такому разі часто виникають спонтанні протести, а влада відносно швидко приєднується до вимог протестуючих. Жорстко централізовані держави з меншими можливостями для політичного доступу і більш ефективним механізмом реалізації політики можуть бути стійкішими до неорганізованих протестів.

Країни Західної Європи, як правило, були більш придатними для діяльності профспілкових організацій та створювали менше перешкод для реєстрації виборців та їх голосування, ніж у США. Витрати на політичну організацію руху бідних щодо користі, яку можна отримати від їхньої діяльності, у результаті були менші у країнах Західної Європи та Австралії, ніж у США.

Всі витрати від стихійних та необдуманих протестів можна звести до мінімуму, коли всі дії будуть стратегічно виваженими. Стратегія неминуче ґрунтується на знаннях, які вкорінені в теоріях. Тобто остання є корисною для суспільних рухів, оскільки дозволяє зрозуміти рухам як діяти ефективно й досягти поставленої мети. Наукові дослідження протестів переконливо підтвердили, що навіть у найбільш анархічних протестах існують лідери, котрі зберігають здоровий глузд та здатні до розробки подальшого плану дій³.

Необхідність і важливість теорії суспільних рухів обґрунтував французький соціолог А. Турен. У своїх дослідженнях він звертається до пояснення проблем дії. Вчений розглядає суспільство не

¹ Rootes, C.A. (1990). Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? *Philosophy and Social Action*, 16(4), 5-17.

² Christiansen, J. Four stages of social movements. *Scribd*. <<http://www.ebscohost.com/uploads/imported/thisTopic-dbTopic-1248.pdf>> (2014, листопад).

³ Rootes, C.A. (1990). Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? *Philosophy and Social Action*, 16(4), 5-17.

як набір інститутів, а як складну мережу соціальних відносин. Соціологія дії, яку пропонує А. Турен, протистоїть функціоналізму та марксистському економізму. Ні функціоналізм (який відводить центральну роль проблемі порядку та інтерпретує всі соціальні дії з точки зору норм і ролей), ані структуралістський марксизм (який розглядає дії як розробку економічних законів) адекватно не справляються з аналізом соціальної дії. А. Турен стверджує, що ми прийшли до переломного моменту в суспільному розвитку: появи з оболонки індустріального суспільства нових «запрограмованих» суспільств, у яких важливу роль займає знання¹.

Революції, які мали місце в Європі, зумовили інтерес до вивчення суспільних рухів. У США значним поштовхом до аналізу різних неінституційних формувань став також рух за громадянські права, що мав місце у 1950–1960-х роках. Відтак, незважаючи на поодинокі дослідження суспільних рухів ще в ХІХ столітті, науковий інтерес до їх вивчення появився лише в середині ХХ століття, коли були розроблені основні теорії дослідження суспільних рухів.

Першою з таких концепцій була парадигма масового суспільства та колективної поведінки, яка виникла в 1960-х роках у США. Емпіричною базою цієї концепції були революційні рухи у Франції ХVІІІ – ХІХ століть, у Російській імперії початку ХХ століття, у Китаї ХХ століття, робітничі рухи у США, комуністичний рух в Європі, фашистський – в Італії та Іспанії, нацистський – у Німеччині. Представниками цієї теорії були У. Корнхаузер, Г. Блумер, С. Ліпсет, Г. Лебон. Вони досліджували переважно політичні протестні виступи й у своїй більшості були вороже до них налаштовані². Соціальні рухи трактувалися як ірраціональна та нескоординована колективна поведінка в ситуації соціальної кризи. У. Корнхаузер наголошував, що в суспільні рухи об'єднуються соціально-ізолювані люди, які відчувають нестачу соціальних зв'язків та спілкування³. Теорія колективної поведінки розглядає суспільні рухи як неінституціоналізовані спроби соціальних змін. Таким чином, Г. Блумер визначає «суспільні рухи як певні колективні підприємства, спрямовані на створення нового порядку життя» і стверджує, що на самому початку «суспільний рух є аморфним, погано організованим та без форми». Р. Тернер і Дж. Кілліан визначають громадський рух як «колек-

¹ Touraine, A. (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.

² Ротмистров, А.Н. (2010). Общественные движения: опыт классификации социологических концепций. *Социс*, 8, 46-53.

³ Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*. New York: Free Press.

тивну діяльність, що сприяє або чинить опір змінам у суспільстві. Як колективна дія, рух становить собою групу з невизначеним та непостійним членством, а також керівництвом, позиція якого визначається більшою мірою неофіційною реакцією членів руху, ніж формальними процедурами легітимації влади»¹. Найбільш руйнівною формою масової протестної поведінки вважалася революція, яку Г. Лебон характеризував як прояв масової істерії, триумф ірраціональності.

У рамках теорії колективної поведінки існувала ще одна група авторів, котрі вважали, що протестна поведінка зумовлена соціальними умовами, а не психологічними факторами. Важливим щодо цього є підхід Н. Смелзера. Соціальний протест дослідник визначає як спробу змінити соціальне середовище і включає в нього такі елементи:

- 1) масові соціально-політичні заворушення як основна сприятлива умова;
- 2) руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами та представниками влади;
- 3) поширення в певних соціальних колах переконання щодо ворожості та упередженості влади до даного суб'єкта;
- 4) різні активізуючі фактори, ситуативні каталізатори масових виступів;
- 5) мобілізація до дій – процес «збирання» соціального суб'єкта (натовпу);
- б) неадекватний соціальний контроль – позиція та реакція представників влади, які провокують стихійну масову поведінку².

Учасниками суспільних рухів у теорії колективної поведінки були переважно вихідці «з низів», які через недостатній рівень політичної соціалізації, відсутність освіти тощо були вразливими перед соціально-економічними та політичними проблемами. У цьому полягав недолік цієї концепції, оскільки вони розглядали рухи лише з позицій маси. Хоч склад учасників рухів був досить неоднорідним і часто включав багатих та освічених людей³.

¹ Rootes, C.A. (1990). Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? *Philosophy and Social Action*, 16(4), 5-17.

² Дементьева, И.Н. (2013). Изучение протестной активности населения в зарубежной и отечественной науке. *Проблемы развития территории*, 4 (66), 83-94.

³ Ротмистров, А.Н. (2010). Общественные движения: опыт классификации социологических концепций. *Социс*, 8, 46-53.

Паралельно з теорією колективної поведінки розвивалася інша концепція – відносної депривації. Вперше її запровадив у науковий обіг С. Стауффер. Її представники – Дж. Роуз та Д. Моррісон – зазначали, що люди, які відчувають певні нестатки (відносно депривацію), об'єднуються в суспільні рухи. Відносна депривація – це стан сприйняття свого становища як невідповідного порівняно з іншими. Суспільні рухи в цій концепції визначаються як поведінка людей, які усвідомили, що в них є менше можливостей задовольнити свої потреби, ніж в інших членів суспільства. Рухи в цьому разі розглядаються як засіб досягнення змін, які покращують стан його учасників. Масштаб відносної депривації – це ступінь поширеності почуття незадоволення серед членів будь-якої спільноти. Розбіжність між потребами та можливостями їх задоволення веде до стресу, агресії, а звідси і до появи протестних рухів¹. Ця концепція мала певні недоліки: пояснюючи власну позицію через алгоритм «відносна депривація – її усвідомлення – участь у суспільних рухах», не виявила, що в цьому ланцюгу можуть бути інші ланки або котрась із перерахованих може бути відсутня. Наприклад, «відносна депривація – її усвідомлення – саморуйнування» або «відносна депривація – відсутність її усвідомлення». Автори концепції також не врахували того факту, що наслідки діяльності суспільних рухів часто відрізняються від цілей їх окремих учасників. Тому не можна визначати суспільні рухи лише через мотивацію учасників.

Ще однією концепцією дослідження суспільних рухів була теорія мобілізації ресурсів. Вона виникла в 1960–1970-х роках у США як наслідок дослідження соціологами руху за права афроамериканців та «нових лівих». Представники цієї теорії (Ч. Тілі, С. Терроу, Д. Макадам, М. Зальд та ін.) визначали суспільні рухи як вид організації, націленої на зміну суспільного устрою у відповідності до певної соціальної цінності². Успіх руху, на їхню думку, залежить від здатності учасників залучати ресурси (гроші, доступ до ЗМІ тощо), а його розвиток пояснюється бажанням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. Тобто важливою суб'єктивною причиною виникнення рухів і, відповідно, діяльності в них індивідів є психологічна мотивація, яка виникає в індивіда внаслідок відчуття невдоволення існуючим становищем, прагнення певної групи людей досягти

¹ Іщенко, В.О. (2006). Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи. *Соціальні виміри суспільства*. Київ: Інститут соціології НАНУ, 183-194.

² Тілі, Ч. (2007). Державне ресурсовилучення і демократія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 38-42.

кращого рівня життя¹. Особливістю цієї концепції було повне заперечення ірраціонального компонента у функціонуванні суспільних рухів. Недоліком теорії мобілізації ресурсів була її односторонність, що зумовила нездатність пояснити виникнення організації суспільних рухів, причини участі тих чи інших людей за однакових обставин у різних рухах тощо.

У 1970–1980-х роках у Західній Європі почала розвиватися теорія нових суспільних рухів, представниками якої були А. Турен, А. Мелуччі, Х. Крізі, М. Кастельс та ін. Її виникнення пов'язано з процесами глобалізації, що зумовила виникнення нових суспільних рухів, які, незважаючи на наявність багатьох спільних рис з традиційними рухами, все ж мають певні відмінності². Ця теорія розглядає суспільні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як реакцію на експансію державної влади, засобів масової інформації. А. Турен зазначає, що суспільний рух – це форма колективної діяльності, за допомогою якої соціальні спільноти втручаються в хід історії. Рухи, на його думку, носять конфліктний і наступальний характер: вони оскаржують ті чи інші параметри існуючих суспільних відносин та культурних моделей і тим самим виступають як чинники змін. Учений наголошує на тому, що суспільний рух становить собою сукупність трьох складових: ідентичності, опозиційності й тотальності. Особливістю нових суспільних рухів є те, що вони носять глобальний характер і, відповідно, реалізуються в державних чи міжнародних масштабах³. Ці рухи також націлені на вирішення більш широкого кола актуальних проблем (екологічних, захисту прав жінок, сексуальних меншин тощо), уникають ієрархії у структурі та насильства в методах своєї діяльності. Також рушійною силою нових суспільних рухів стає середній клас, а не робочий, як стверджувалося в традиційному розумінні суті руху⁴.

Наявність низки концепцій свідчить про те, що дослідники розглядають поняття суспільного руху під різним кутом зору, а тому неможливо виокремити одне, єдино прийняте визначення цього по-

¹ McCarthy, J., Zald, M. (1987). *Social Movements in Organizational Society: Collective Essay*. Oxford.

² Павлова, Т.В. (2008). Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории. *Политические исследования*, 5, 113-124.

³ Здравомыслова, Е.А. (1990). Социологические подходы к анализу общественных движений. *Социологические исследования*, 7, 88–93.

⁴ Тысячнюк, М.С. (2010). Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 3, 38-62.

няття. Більше того, навіть у рамках однієї теорії погляди науковців на відображення суті руху відрізняються.

Різноманітність поглядів на визначення сутності руху зумовлює також виокремлення різних причин його формування. Проте існує низка спільних передумов їх виникнення. До них належать процеси індустріалізації та урбанізації, які формують високий рівень моральної згуртованості населення, ізолюють індивідів, викликають прагнення до солідарності. Зокрема, польський дослідник П. Штомпка наголошує, що перевага демократичних цінностей сприяє громадській активності, небайдужості до суспільних проблем і тому стає основою для формування суспільних рухів¹. Важливу роль відіграють ЗМІ, які дають змогу порівняти власне життя з життям інших, на підставі чого виникають соціально-психологічні умови для розвитку суспільних рухів.

Об'єктивними обставинами зародження і зростання впливу суспільних рухів є наявність спільних незадоволених інтересів громадян; небажання влади враховувати та адекватно реагувати на різноманітні потреби та інтереси суспільства, а також нездатність партій швидко та вчасно їх реалізовувати; невідповідність класичних політичних інститутів вимогам часу². Відсутність механізму взаємодії між органами державної влади та суспільними рухами призводить до уповільнення демократичних процесів у суспільстві, що не сприяє соціально-економічному та політичному розвитку³.

Російський учений Є. Хаванов до причин участі в діяльності суспільних рухів вважає належними:

1) «наявність спільних інтересів, які не поміщаються у вузькі рамки партійних програм, розрахованих, як правило, на інтереси окремих класів та груп»;

2) «ускладнення соціального складу суспільства», поява нових груп та прошарків, що веде до значної диференціації запитів, потреб, інтересів населення;

3) привабливість рухів, яка полягає в тому, що їхня діяльність будується на ініціативі людей, «відсутнє обов'язкове членство з

¹ Штомпка, П. (1997). *Социология социальных изменений*. Москва.

² Кудіна, О. (2009). Зростання впливу громадсько-політичних об'єднань на політичні процеси: витоки феномену. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 11, 111-115.

³ Бондаренко, М.Ю. (2010). Громадський рух як чинник розвитку демократії в Україні. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Львів, 58-64.

дисципліною та іншими атрибутами організації, які впливають з нього»;

4) за допомогою рухів населення може здійснювати тиск на органи влади.

При цьому автор наголошував на особливій ролі рухів, які виступають об'єднуючою ланкою між громадянським суспільством та органами влади¹.

Зміни на політичній арені будь-якої країни завжди сприяють формуванню протестних груп. Трансформація політичної системи є наслідком утворення суспільних рухів, які покликані пришвидшити цей процес, а також сприяти демократизації.

Діяльність суспільних рухів та їхня роль у функціонуванні політичної системи залежить від політичного режиму країни. У демократичних державах суспільні рухи є необхідною умовою існування демократії, оскільки вони сприяють лібералізації політичної системи, є важливим каналом залучення людей до політики, джерелом формування політичної еліти, а також основою вироблення певних альтернативних рішень чи державної політики в цілому та її реалізації. Тобто в демократичних державах суспільні рухи виступають своєрідним стабілізатором суспільно-політичного життя².

В авторитарних і тоталітарних державах наявність та діяльність суспільних рухів є чинником дестабілізації правлячого режиму. Тому в таких державах суспільні рухи, по суті, виступають фактором усунення правлячої еліти від влади та передачі її обраним представникам народу. Ще вагомішою є роль суспільних рухів у тоталітарних державах, де існує монополія однієї політичної партії, а діяльність усіх інших категорично забороняється. У цьому разі суспільні рухи покликані стати загальнонаціональною силою, яка здатна об'єднати навколо себе всіх інших опозиційно налаштованих громадян задля боротьби з існуючим режимом.

Суспільні рухи в демократичних державах є засобом управлінського впливу та інститутом формування громадянського суспільства. Саме для створення механізму взаємодії населення і органів

¹ Скобелина, Н.А. (2010). Условия развития общественных движений в современном российском обществе. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 1, 59-63.

² Бондаренко, М.Ю. (2010). Громадський рух як чинник розвитку демократії в Україні. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Львів, 58-64.

державної влади суспільні рухи мають активно брати участь у розробці та прийнятті політичних рішень на всіх його етапах¹.

Вони забезпечують становлення сталої демократії, виконуючи такі функції:

- структурування суспільства за групами інтересів та представлення і захист інтересів соціальних груп;
- формулювання вимог щодо бажаної для різних груп інтересів державної політики;
- здійснення громадського контролю за діями влади та діяльністю політичних партій;
- справляння впливу на процес прийняття урядом політичних рішень, легальне лобіювання необхідних для суспільних груп рішень².

Суспільні рухи також сприяють розвитку соціальної активності населення; створюють передумови формування політичних партій; об'єднують людей, допомагаючи їм знайти своїх прибічників та однопідумців; впливають на формування громадської думки, а також на соціалізацію громадян.

Важливою функцією суспільних рухів є комунікативна. Так, їх виникнення є своєрідним індикатором незадоволення суспільних потреб. У таких ситуаціях рухи виступають каналом передачі існуючих потреб державним інститутам, а також іншим центрам прийняття політичних рішень. Суспільні рухи також є важливою складовою системи груп тиску, які мають значний вплив на формування державної політики.

Суспільні рухи виступають спостерігачами в певній суспільній сфері, оскільки добровільно виконують функцію суспільних жандармів – фіксують зміни на своїй ділянці роботи, стежать за дотриманням правових норм і в разі виникнення соціальної чи політичної загрози можуть оперативнo, повернувши до неї увагу громадськості, державних структур, мобілізувати їх до певних дій. У діяльності суспільних рухів відбувається реалізація людьми права на свободу слова, зібрання, об'єднання, можливості впливати на деякі законодавчі та урядові ініціативи³.

¹ Матвійчик, А.В. (2010). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Гілея*, 36, 104-112.

² Боева, С.С. (2011). Витоки позапарламентської опозиції та її роль у демократизації суспільства. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. Одеса: Фенікс, 183-191.

³ Бондаренко, М.Ю. (2010). Громадський рух як чинник розвитку демократії в Україні. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Львів, 58-64.

Діяльність та велика кількість суспільних рухів дали поштовх до їх класифікації та типології.

Англійський соціолог Е. Гідденс, залежно від мети діяльності, виділив чотири типи суспільних рухів:

- трансформаційні – покликані здійснювати радикальні зміни в суспільстві;
- реформативні – спрямовані на зміну лише окремих аспектів існуючого політичного стану та на здійснення певних поступових перетворень у державі;
- рухи-порятунки – як правило, релігійні рухи, які мають за мету звільнити людей шляхом усунення таких ситуацій, які розцінюються як гріховні;
- альтернативні рухи – масові рухи, які виникли в капіталістичних країнах в останні десятиліття і націлені на вирішення актуальних проблем та на усунення певних негативних рис людей¹. Ці рухи набули широкого поширення в країнах Західної Європи та США. Альтернативний рух не становить собою єдиного утворення. Він включає в себе безліч течій. Наприклад, рух за альтернативний спосіб життя виступає проти культу споживання в сучасному західному суспільстві, прагне подолати розрив між працею та дозвіллям, намагається обмежити залежність людини від держави і т.д.

У свою чергу, американський соціолог Г. Блумер виділяв такі види суспільних рухів:

- загальні – мають за мету здійснення певних, зокрема культурних, перетворень, а також зміну цінностей у суспільстві (робітничі, молодіжні, жіночі, рухи за мир тощо). Характерними рисами цього виду рухів є: слабка організованість, відсутність постійного членства та стійкого керівництва. Лідери загальних рухів відіграють важливу роль не тому що вони здійснюють керівний контроль над суспільним рухом, а через те, що вони задають темп. Ці рухи розвиваються переважно неформально, непомітно та часто неофіційно. Їхніми засобами взаємодії є перш за все читання, бесіди, розмови, дискусії тощо. Досягнення та дії цих рухів зосереджені скоріше у сфері індивідуального досвіду, ніж у помітній погодженій діяльності груп. Загальний суспільний рух значною мірою під-

¹ Матвійчик, А.В. (2010). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Гілея*, 36, 104-112.

порядкований механізмам масової поведінки і є основою для формування специфічних рухів;

- специфічні – рухи з чітко визначеною метою та детальною організаційною структурою (реформаторські, революційні). Яскравим прикладом такого виду рухів були виступи за скасування рабства. Особливостями цих рухів є те, що вони добре структуровані, мають чітко окреслену мету, їх члени віддані та вірні один одному;
- експресивні – не націлені на зміну існуючого стану, а впливають лише на організацію життя окремих груп людей (релігійні рухи)¹.

В умовах трансформації західного суспільства й орієнтації суспільних рухів на постматеріалістичні цінності виникає інтерес до взаємозв'язків рухів і субкультур, до неформальних мереж комунікації. В інформаційному сенсі комунікативні технології виступають важливим елементом публічної діяльності рухів. Основною проблемою дослідження нових суспільних рухів є ціннісні компоненти культури, що формують колективну дію. Сучасне суспільство характеризується новими формами колективної активності, яким властиві такі характеристики:

- спрямованість не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, що визначає нові цілі рухів;
- соціальні класи перестають виступати соціальним суб'єктом сучасних форм колективної активності; сучасні рухи продукуються новими множинними соціальними спільнотами;
- колективна активність спрямована на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і настанов, для чого застосовуються нові засоби дії;
- «нові» соціальні рухи відкидають формальні, бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав, що сприяє утворенню нових типів колективної організації².

Існують також інші класифікації суспільних рухів. Так, за метою та сферами діяльності їх поділяють на пацифістські, жіночі, екологічні, молодіжні, рухи за расову та національну рівноправність,

¹ Павлова, Т.В. (2008). Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории. *Политические исследования*, 5, 113-124.

² Боева, С.С. (2011). Витоки позапарламентської опозиції та її роль у демократизації суспільства. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. Одеса: Фенікс, 183-191.

релігійні тощо. За ставленням до існуючого суспільного порядку суспільні рухи поділяються на революційні, контрреволюційні, реформістські, консервативні та ін. За методами дії – насильницькі та ненасильницькі. За способами організації – формальні та неформальні. За соціальною належністю – суспільні рухи робочих, фермерів, інтелігенції, дрібних власників тощо. Залежно від мети рухи поділяються на економічні, екологічні, антивоєнні, правозахисні тощо.

Важливе місце серед суспільних рухів посідають профспілки. Їх можна визначити як добровільні суспільні об'єднання людей, які створюються з метою представництва і захисту прав працівників у трудових відносинах, а також соціально-економічних інтересів членів організації, з можливістю більш широкого представництва найманих працівників. У політичній науці поширеною є думка, що профспілки не доречно зараховувати до політичних організацій, оскільки їх завдання та функції суттєво відрізняються. Насправді таке трактування є хибним. Профспілки поруч із професійними функціями виконують і політичні, часто виступаючи саме з політичними вимогами. Яскравий приклад профспілкового руху, який мав значний вплив на політичну ситуацію, – профспілка «Солідарність» у Польщі. Першочергова мета її створення полягала в покращенні умов праці та життєвого рівня працівників, проте дуже швидко цілі цього об'єднання набули політичного характеру, і фактично з часом профспілка «Солідарність» перетворилася на потужний загальнодержавний суспільний рух.

О. Здравомислова наголошує на ініціативному і неформальному характері суспільних рухів і визначає останні як більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність конфліктного характеру, спрямовану на перетворення соціальної дійсності. Під неформальними суспільними рухами розуміються ініціативні організації, організовані ними колективні дії та їх учасники. Ці суспільні утворення розкриваються в таких рисах: колективний характер дій, перетворююча активність, спільність інтересів, наявність організації, мобілізаційна активність. Причому саме протестні дії, колективна ідентичність та організація виокремлюються як основні структурні компоненти рухів¹.

Роль суспільних рухів у розвитку держави визначали українські дослідники О. Кудіна, А. Матвійчик та О. Хуснутдінов. Зокре-

¹ Здравомыслова, Е.А. (1992). Парадигмы и модели социологии общественных движений. *Социология общественных движений: концептуальные модели исследования*. Москва, 28-42.

ма, у статті А. Матвійчик зазначається, що сучасні суспільні рухи виступають єднальною ланкою від суспільних потреб і інтересів до організації і здійснення державної влади. Вони як інститути громадянського суспільства в демократичному суспільстві є формою втілення різноманітних суспільних інтересів та їх захисту на рівні публічно-правових відносин¹. Саме існування суспільних рухів дає можливість оцінювати ступінь розвиненості громадянського суспільства. На всіх етапах розвитку суспільства вони відіграють важливу роль, спрямовуючи енергію громадян на творчу діяльність і тим самим знижуючи політичну напругу².

На думку О. Я. Хуснутдінова, суспільний рух виступає чинником становлення та розвитку суспільства, відіграє в ньому стабілізуючу роль, бере участь у вирішенні складних соціальних проблем, сприяє реалізації прав громадян у всіх сферах суспільного життя, а отже, підвищує взаєморозуміння між державою та громадянами. Суспільні рухи прискорюють процеси демократизації, сприяють вирішенню соціальних проблем, реалізації конституційних прав³. Розвиток механізму взаємовідносин державних установ із суспільними рухами передбачає формування громадянського суспільства та зміцнення основ народовладдя. Суспільні рухи, спираючись на активність населення у вирішенні актуальних та важливих питань, здатні надавати додаткові стимули для розвитку демократичного суспільства.

Питаннями ефективності взаємодії суспільних рухів та державних органів займалися українські науковці Н. Нижник та В. Олуйко. Вони зазначали, що ефективність взаємодії суспільних рухів та державних органів залежить від готовності самих рухів до такої взаємодії в таких напрямках:

- підвищення авторитету громадянського суспільства;
- підтримка розвитку лідерства у громаді;
- сприяння всеохопленню;
- пропаганда концепції впливу;
- розподіл повноважень між різними організаціями;
- правильне ставлення до цінностей⁴.

¹ Матвійчик, А.В. (2010). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Гілея*, 36, 104-112.

² Кудіна, О. (2009). Зростання впливу громадсько-політичних об'єднань на політичні процеси: витоки феномену. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 11, 111-115.

³ Хуснутдінов, О.Я. (2002). Про концепцію державної політики. *Збірник наукових праць УАДУ. Київ*, 1, 374-380.

⁴ Нижник, Н.Р., Олуйко, В.М. (2007). *Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин*. Хмельницький: Вид-во

Така взаємодія має бути представницькою та демократичною, відкритою і прозорою, внутрішньо– і зовнішньопідзвітною, вільною від урядового контролю, якнайповніше застосовувати свої повноваження та використовувати політичну й індивідуальну освіту на кожному етапі своєї діяльності.

Російський дослідник О. Яницький досліджував відмінності розвитку суспільних рухів Східної та Західної Європи. Він обґрунтував тезу про те, що для західних суспільств функціонування суспільних рухів є нормою культури та політичного життя, тоді як у Східній Європі рухи виникають в умовах відсутності елементів громадянського суспільства. Основними чинниками гальмування процесів розвитку суспільних рухів у пострадянських країнах постають потужна адміністративно-командна система, санкції держави, що регулюють активність соціальних суб'єктів; відсутній досвід висування та реалізації ініціатив; часто громадські організації, «вільні асоціації», неформальні соціальні структури продовжують виступати частиною адміністративної системи¹.

Суспільні рухи, які і політичні партії, є важливим компонентом політичної системи, інтегруючою силою, що приводить до позитивних змін у суспільстві. Незважаючи на схожість цих політичних сил, вони все ж мають суттєві відмінності. Політичні партії у своїй діяльності покликані реалізовувати широке коло проблем, які відображені в їхній програмі. Суспільні рухи, у свою чергу, зорієнтовані на досягнення певної мети, на вирішення однієї проблеми чи задоволення окремого кола потреб. Існують розбіжності щодо ставлення до влади. Для політичних партій здобуття влади є основною метою їхньої діяльності, заради досягнення якої вони і намагаються досягти підтримки народу. Суспільні рухи лише здійснюють тиск на владу, не намагаються її отримати і, відповідно, не націлені на збільшення власного електорату. Ще однією визначальною рисою рухів є те, що вони реалізують свою мету позаінституційно, діють переважно стихійно і мають опосередкований вплив на урядові структури. Політичні партії набувають інституційних форм, націлені на реалізацію певної стратегії та справляють прямий вплив на суб'єктів прийняття рішень. На відміну від партій, рухи мають слабку організаційну структуру, вони можуть об'єднувати людей різної ідеологічної належності для досягнення певної мети. Також рухи не

ХУУП.

¹ Камінська, Л.Ф. (2010). Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1, 91-93.

мають фіксованого членства, тоді як для політичної партії наявність членської бази розглядається не лише як звичайна ідентифікація певних громадян з партією, відданість їй, а ще й участь у партійних справах. Більше того, член (учасник) суспільного руху може бути одночасно і членом політичної партії. Як правило, діяльність суспільних рухів є тимчасовою, тому вони є більш динамічними. Політичні партії, навпаки, усталені організації, які створюються задля реалізації своєї програми і тому є довготривалими¹.

Суспільні рухи у своєму розвитку проходять кілька етапів. Г. Блумер виокремив чотири стадії розвитку суспільних рухів:

- 1) виникнення (етап «соціального занепокоєння»);
- 2) об'єднання;
- 3) бюрократизація (формалізація);
- 4) занепад (інституціоналізація).

Першу стадію Г. Блумер визначає як етап «соціального занепокоєння», для якого характерний початок оформлення організаційної структури та підготовка до активної діяльності. На цій стадії люди охоплені почуттям тривоги, виникає широке масове незадоволення, спричинене не згодою деяких потенційних учасників руху з певними політичними умовами. Проте вони не вчиняють ніяких дій, щоб усунути ці проблеми, оскільки їхні протести ще не мають колективного стратегічного характеру. З часом під впливом ЗМІ незадоволення зростає, що породжує суспільний рух.

На другій стадії відбувається уточнення цілей, діяльність руху стає більш відкритою, вибудовується певна стратегія. Відбувається усвідомлення того, що існує певне незадоволення, а також розуміння того, хто за що відповідальний.

Стадія бюрократизації, або, як її називав Г. Блумер, формалізація, характеризується високим рівнем організованості та коаліційно орієнтованими стратегіями. Рухи володіють професійним штабом працівників, які виконують доручені їм функції, що виключає непрофесіоналізм та спонтанність. Велика кількість рухів не здатні пройти цю стадію, оскільки для членів руху та його лідерів важко підтримувати емоційне захоплення та протестні настрої, бо більшість часу зайнята організаційною роботою.

¹ Ірха, К.О. (2009). Порівняльний аналіз інституційних форм опозиційної діяльності. *Гілея*, 24, 50-58.

Занепад, або інституціоналізація, передбачає перетворення руху на організацію з певним складом та чіткою організаційною структурою¹.

На відміну від Г. Блумера, польський соціолог Є. Вятр розрізняє п'ять стадій, притаманних рухам: 1) стадія утворення передумов руху. На основі невдоволення наявним станом речей назріває потреба в певних діях, спрямованих на зміну такої ситуації, пошук активних індивідів, які б згуртували людей навколо спільної проблеми. Це приводить до створення ініціативної групи; 2) стадія артикуляції вимог руху. На цій стадії відбувається вибір найістотнішого, спільного прагнення на основі об'єднання індивідуальних вимог. Наслідком цього етапу є поява певних програмних документів руху, а також ідентифікація його з певною ідеологією; 3) стадія агітації, де відбувається залучення до діяльності руху нових членів; 4) стадія розвинутої політичної діяльності, під час якої розпочинається діяльність з реалізації основних вимог і завдань руху. Ця стадія є найважливішою, оскільки дає змогу перевірити життєздатність руху, а також його відповідність потребам суспільного розвитку; 5) стадія затухання суспільного руху настає тоді, коли цілі руху досягнуті або їх неможливо досягнути. У такому разі рух або припиняє своє існування, або трансформується в політичну партію. Як зазначає Є. Вятр, ці стадії руху не обов'язково присутні в кожному русі. В окремих випадках певні етапи розвитку суспільного руху можуть бути поєднані чи взагалі відсутні².

Діяльність суспільного руху закінчується стадією згасання. Рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях свого розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, після досягнення поставленої мети або зникнення причин, які зумовили його появу, рух розпадається або ж трансформується в політичну партію.

Існує декілька причин розпаду руху. По-перше, якщо учасники досягли своїх цілей, згасання руху вказує на успіх. Наприклад, рух жінок за виборче право припинив своє існування після того, як це право було їм надано. Проте такі успіхи бувають рідко, бо не багато які із суспільних рухів мають єдину мету. Найчастіше вирішення однієї проблеми призводить до виникнення нових. По-друге, рух може розпастися через організаційні фактори, до яких належать погане керівництво, втрата інтересу в прихильників, недостатнє фінансування чи тиск з боку влади. Деякі люди втрачають інтерес

¹ Christiansen, J. Four stages of social movements. *Scribd*. <<http://www.ebscohost.com/uploads/imported/thisTopic-dbTopic-1248.pdf>> (2014, листопад).

² Вятр, Е. (1979). *Социология политических отношений*. Москва: Прогресс.

до руху, коли першочерговий запал змінюється рутинною роботою. Ще одна проблема – роздробленість через внутрішні конфлікти, які стосуються цілей і стратегій. По-третє, суспільний рух може розпастися, якщо влада примусить лідерів відмовитися від їхньої мети, запропонувавши гроші, престижне становище та інші витрати.

Отже, дослідження суспільних рухів науковцями сприяло виокремленню основних теорій суспільних рухів, серед яких важливе місце посідають теорія колективної поведінки, відносної депривації, мобілізації ресурсів, а також концепція нових суспільних рухів. Представники цих теорій розглядають поняття руху з різних аспектів, хоч визнають, що суспільні рухи є невід’ємним елементом будь-якого суспільства. Вони виступають своєрідним стабілізатором у демократичних державах, в авторитарних та тоталітарних країнах стають інтегруючою політичною силою, чинником дестабілізації правлячого режиму. На відміну від партій, вони мають слабку організаційну структуру, націлені на вирішення конкретних завдань і лише здійснюють тиск на владу, не змагаючись за неї.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі наукового аналізу особливостей утворення та функціонування суспільних рухів, а також при визначенні їх практичного значення для політичної системи в цілому.

Література:

1. Боева, С.С. (2011). Витоки позапарламентської опозиції та її роль у демократизації суспільства. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. Одеса: Фенікс, 183-191.
2. Бондаренко, М.Ю. (2010). Громадський рух як чинник розвитку демократії в Україні. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Львів, 58-64.
3. Вятр, Е. (1979). *Социология политических отношений*. Москва: Прогресс.
4. Дементьева, И.Н. (2013). Изучение протестной активности населения в зарубежной и отечественной науке. *Проблемы развития территории*, 4 (66), 83-94.
5. Здравомыслова, Е.А. (1990). Социологические подходы к анализу общественных движений. *Социологические исследования*, 7, 88–93.
6. Здравомыслова, Е.А. (1992). Парадигмы и модели социологии общественных движений. *Социология общественных движений: концептуальные модели исследования*. Москва, 28-42.
7. Ірха, К.О. (2009). Порівняльний аналіз інституційних форм опозиційної діяльності. *Гілея*, 24, 50-58.
8. Іщенко, В.О. (2006). Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи. *Соціальні виміри суспільства*. Київ: Інститут соціології НАНУ, 183-194.

9. Камінська, Л.Ф. (2010). Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1, 91-93.
10. Кудіна, О. (2009). Зростання впливу громадсько-політичних об'єднань на політичні процеси: витоки феномену. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 11, 111-115.
11. Матвійчик, А.В. (2010). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Гілея*, 36, 104-112.
12. Нижник, Н.Р., Олуйко, В.М. (2007). *Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин*. Хмельницький: Вид-во ХУУП.
13. Павлова, Т.В. (2008). Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории. *Политические исследования*, 5, 113-124.
14. Ротмистров, А.Н. (2010). Общественные движения: опыт классификации социологических концепций. *Социс*, 8, 46-53.
15. Скобелина, Н.А. (2010). Условия развития общественных движений в современном российском обществе. *Вестник Оренбургского государственного университета*, 1, 59-63.
16. Тілі, Ч. (2007). Державне ресурсовилучення і демократія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 38-42.
17. Тысячнюк, М.С. (2010). Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 3, 38-62.
18. Хуснутдінов, О.Я. (2002). Про концепцію державної політики. *Збірник наукових праць УАДУ. Київ*, 1, 374-380.
19. Штомпка, П. (1997). *Социология социальных изменений*. Москва.
20. Christiansen, J. Four stages of social movements. *Scribd*. <<http://www.ebscohost.com/uploads/imported/thisTopic-dbTopic-1248.pdf>> (2014, листопад).
21. Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*. New York: Free Press.
22. McCarthy, J., Zald, M. (1987). *Social Movements in Organizational Society: Collective Essay*. Oxford.
23. Morris, A., Herring, C. (1987). Theory and research in social movements: a critical review. *Annual Review of Political Science*, 2, 137-198.
24. Rootes, C.A. (1990). Theory of Social Movements: Theory for Social Movements? *Philosophy and Social Action*, 16(4), 5-17.
25. Touraine, A. (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.